

- Korda Imre 1887. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 16: 175–8.
 Mariánovics Milán 1911. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 40: 349.
 Melich János 1911. Isa. *Magyar Nyelv* 7: 409–11.
 Mészöly Gedeon 1955. A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése. *Magyar Nyelv* 51: 176–82.
 Pais Dezső 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *Magyar Nyelv* 38: 159–62.
 Révai Miklós 1803. *Antiquitates Literaturae Hungaricae*. Trattner, Pestini.
 Ruttkay-Miklán Eszter 2009. Szinjai hanti mesék. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 186–209.
 Steinitz, Wolfgang 1966–1993. *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
 Szarvas Gábor 1887. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 16: 217.
 Szinnyei József 1879. Révai magyar-ugor nyelvhasználat. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 248–286.

É. Kiss Katalin

kutatóprofesszor egyetemi tanár
 MTA Nyelvtudományi Intézet PPTE BTK

SUMMARY

É. Kiss, Katalin

Isa

This paper proposes a new etymology for the word *isa* ‘indeed’, occurring four times in the first surviving Hungarian text (Funeral Sermon and Prayer from 1195), but not attested afterwards. First it surveys the former explanations of the word, which relate it to the Estonian and Finnish *vissist/vissi*, or to the Old Bulgarian *ješa, eša*, or derive it from the Hungarian demonstrative *i-* followed by the particle *-sza*, or from the demonstrative *-a* preceded by the particle *is*, and shows them to be untenable. It claims that the Old Hungarian *isa* has a Khanty cognate, *isa*, meaning ‘completely, all, all kinds, always’). It argues that the derivation of the Hungarian *isa* (pronounced as *iša*) and its Khanty cognate from a Proto-Ugric *isa* is both phonologically and semantically plausible. DEWOS, the etymological dictionary of Khanty, traces *isa* back to the numeral *ig* ‘one’ supplied with a post-position, meaning something like ‘all together, unanimously’.

Keywords: etymology, Old Hungarian, Khanty, Proto-Ugric, universal quantifier, *isa*

A régi magyar (15–17. századi) orvosi szavakat és kifejezéseket tartalmazó források és olvasóközönségük

1. Nem könnyű dolog a régi magyar orvosi nyelv szavait és szókapcsolatait felkutatni. Részben segítenek ebben az etimológiai (TESz., EWUng.) és a nyelvtörténeti szótárak (OkI Sz., NySz., RMGI). A szóösszetételek és a körülírással kifejezések nagy része azonban nem található meg ezekben. A régi magyar orvosi nyelv vizsgálatakor tehát az eredeti forrásokra kell támaszkodnunk: elsősorban a szójegyzékekre és a szótárakra. Ilyenek például a Besztercei szójegyzék (1395 k.), a Schlägeli szójegyzék (1405 k.), a Murmelius-féle szójegyzék (1533), Pesti Gábor Nomenclatura sex lingvarum című munkája (1538), Calepinus Latin–magyar szótára (1585), Szikszai Fabricius Balázs Nomenclatura Dictionarium Latino-vngaricum című szótára (1590), Verancsics Faustus Dictionarium quinque... lingvarum...-a (1595) stb. A szótárak közül a legjelentősebb a korban Szenczi Molnár Albert (1604) és Pápai Páriz Ferenc szótára (1706). Az utóbbi, bár a 18. században jelent meg, mégis inkább a 17. századi nyelvhasználatot tükrözi, többek között azért is, mivel több korábbi forrásra is támasz-

codott, például Murbelius Lexiconára (Krakkó, 1533), Szikszai Fabricius Nomenclatvrájára (Debreceen, 1590) és Szenczi Molnár Albert szótárára (1604).

A glosszák, szójegyzékek és szótárak már a 15. századtól fogva oktatási célokat szolgáltak, és olykor tankönyvek kiegészítői voltak (vö. Melich 1907: 3–4). Melich Szikszai munkájáról ezt írta: „műve megalkotásánál az a paedagogiai elv vezette, hogy tanítványai az őket körülvevő tárgyakról tudjanak szabatosan latinul beszélni” (i. m. 1907: 5). Finály (1897: 6) ugyanezt állapítja meg a Besztercei szójegyzékkel kapcsolatban: „az író maga »nominalae«-nak nevezi iratát, a mi feljogosít, hogy ne lássunk benne egyebet, mint egy ú. n. »nomenclator«-t, azaz egy szószedetet, a melyet amaz időben az iskolában kiadtak a tanulóknak, hogy véssék emlékezetükbe a különböző tárgyak latin neveit”. Ezt bizonyítja Szenczi Molnár Albertnek Georg Remhez 1610. szeptember 18-án küldött levele is, amelyben barátait idézve a következőket írta: „Azt mondják ugyanis mind és erősítik, hogy egyetlen szótár kibocsátásával, amit a deákság egész Magyarországon szomjúhozik, többet csinálhatok mind az egész hazának, mintha egyik helységében több évig tanítom az ifjúságot avagy az egyházközséget” (Benkő Samu [kiad.] 1984: 207).

Pápai Páriz nem említette sehol sem, hogy miért fogott szótár írásához. Melich azonban logikus magyarázatot adott erre *A magyar szótáriródalom* című értekezésében: „Az igazi okot, amiért új latin-magyar szótárra volt szükség, a tantervi változásban látom. [...] a XVII. században az iskola sok olyan latin író művét, illetve szókészletét fogadta be klasszikusként, a mely írók a XVI. században vagy ismeretlenek voltak, vagy pedig nyelvük nem volt alkalmas arra, hogy az iskola műveiken a szép latin beszédet, stílust tanítsa. [...] A haladó tudomány szempontjából avult volt el [!] tehát MOLNÁR ALBERT szótára. [...] Aztán az iskola másképp tanította a XVII. század végén a közmondásokat, a latin-görög mythológiai neveket stb. Mindez hozzájárult, hogy MOLNÁR szótára helyett, a melyben az előbb említett dolgok benn voltak, újat kellett szerkeszteni. Ilyen új szótárt írt P. Páriz” (Melich 1907: 24).

A szójegyzéktípusú munkák közé tartozik Comenius Orbis pictusa is, amely a tanulók számára az enciklopédikus ismeretanyagot a gyermeki érdeklődésnek megfelelően foglalja össze, és a szemléletességet elvét követve képekké szemlélteti. Könyve tulajdonképpen képes szótár, amelyet az alsó- és a középfokú oktatásban részt vevő diákoknak szánt, és 5 táblán (XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL, XLI) foglalkozott kezdetleges anatómiai ismeretekkel is. Ezek a táblák tekinthetők a későbbi anatómiai atlaszok elődeinek. Comenius új szavakat nemigen alkotott, általában Szenczi Molnár Albert szótárának szavait használta. Van azonban néhány olyan kifejezése is, amelyet máshol nem találtam meg.

A szójegyzékekhez, szótárakhoz hasonlóan tanulóknak készült Apáczai Encyclopaediája is. Apáczai azt tűzte ki célul, hogy magyar nyelven közölje a magyarokkal az összes tudományokat. Saját szavaival megfogalmazva: „...hozzáláttam, hogy mindenfajta tudományágból magyar nyelvre fordítsak valamit” (az Encyclopaedia előszavából id. Szigeti 1977: 78). „...nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat” (i. m. 79). „Arra törekedtem [...], hogy erőmhöz képest enyhítsek azon a hatalmas hátrányon, mely hazai nyelven írt könyvekben mutatkozik, és hogy tanulóifjúságunknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, amelyből az egész műveltség szövedékes szálait legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén” (i. m. 82). Ezt erősíti meg a munka előszavának következő mondata is: „A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze, és nem mások számára” (az Encyclopaedia előszavából id. Szigeti 1977: 85.)

Nagyon fontos források a gyógyítással (is) foglalkozó munkák. A legjelentősebbek: Lentsés György: *Ars Medica* (1577), Melius Juhász Péter: *Herbarium* (1578), Beythe András: *Fives könűv* (1582), Frankovits Gergely: *Haznos és fölőtte szükséges könyv* (1588), Apáczai: *Encyclopaedia* (1653), Pápai Páriz Ferencz: *Pax Corporis* (1690/1747); Nadányi János: *Kerti dolgoknak le-írása* (1699; ennek 3. könyve a kerti holmíknak orvosi hasznát tárgyalja); valamint a számos kézíratos orvosló, illetve receptekönyv is, amelyekből Hoffmann Gizella az *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez* című sorozatban *Medicusi és borbélyi mesterség* címen (1989) tizenötöt kiadott. Az utóbbiakhoz hasonló többi ilyen jellegű munka csupán kézírattárakban olvasható.

Az első orvosi könyvek (az *Ars Medica* és a *Pax Corporis* is) nem tudósoknak, hanem egyszerű embereknek készültek. Céljuk az volt, hogy otthon lehessen gyógyítani a hozzátartozókat és a környék embereit. Ezt bizonyítják a könyvek címlapjai és előszavai.

Például Lentsés György az *Ars Medicán*ak, az első kézíratos tudós orvosló könyvnek szerzője, az erdőszentgyörgyi példány címlapján és előszavában a következőket írja: „...az ARS MEDICA az az olly Könyv, melljben minden féle nyavallyák ellen; mellyek szoktanak történni az emberi testben; sok haznos es gyakorta meg próbált orvosságok találtnak. Mellyet előzőr özve szedegetet

Tudos embereknek observatiojokból LENTSÉS GYÖRGY [...] A szegény tudatlanoknak [...] nem a Bölts emböröknek...” (id. Péter Mihály 2006: 19).

Pápai Páriz Ferencz, az első nyomtatott tudós orvosló könyv szerzője *Pax Corporis*ának egész címlapot kitöltő címében ezt olvashatjuk: „PAX CORPORIS. Az-az: Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről ’s azoknak Orvoslásának módgyáról való TRACTA. Mellyet mind élő Tudós Tanítóinak szájból, mind a’ Régieknek tudós Írásokból, ’s mind pedig maga sok Betegek körül való Tapasztalásiból summáson ösze-szedett, és sok ügye-fogyott Szegényeknek hasznokra, menynyire lehetett, értelmesen ’s világosan Magyar nyelven kiadott” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747).

A címből egyértelműen kiténik, hogy a fejedelem orvosa a szegény népre is gondolt, hiszen nekik ajánlotta művét. A munka 2. (Lőcse, 1692) kiadásának címlapján (és a további kiadásokban is) azt olvashatjuk, hogy munkáját a „Házi-Czelédes gazdáknak és Gazdasszonyoknak [szánja], kik Városoknak és Falukon laknak” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747).

A *Pax Corporis* 45. oldalán pedig ezt olvashatjuk: „Nem lévén e’ munkában szándékom, hogy a’ Nyavalyáknak minden nemeiről szóljak; hanem tsak ’a közönségesebbekről, mellyek gyakrabban forognak az emberek között, és a’ mellyek hosszas, munkás hozzá való készület és gyakorlott kezi mesterség nélkül orvosolhatók; mert amazokra tudós Orvosnak jelen-léte kívántatik, ki ez én írásom nélkül nem szűkölködik. Ittis azért a’ ritkábban eső, és munkásabb orvoslású nyavajákat, mellyek e’ Rézsekben lenni szoktanak, mind elő nem számlálom” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747: 45).

A kézzel írott receptekönyveknek és orvosló könyveknek a célja is az volt, hogy segítsenek az egyszerű emberek gyógyításában. Mindebből az következik, hogy a régi források (szójegyzékek, szótárak, orvosló könyvek) szerzői próbálták munkájukat a tanulók és az egyszerűbb emberek számára is érthetővé tenni. Igyekeztek köznyelvi szavakat, olykor tájszavakat és hangutánzó szavakat használni. Ha nem tudták lefordítani egyszerűen a latin kifejezéseket, akkor körülírást alkalmaztak (néha azonban a magyarázat, a körülírás az idegen nyelvben is megvolt). Az orvosló könyvekben a szavak és kifejezések gondos megválasztásán, megmagyarázásán, valamint a szöveg logikus felépítésén kívül a szerzők egyéb eszközökkel is próbálták munkájukat az olvasóközönséghez közelíteni.

2. Az alább felsorolt adatok közlésekor teljességre nem törekedtem a hatalmas példaanyag miatt. Leginkább a közismert és a gyakran használt szavakat hagytam ki. – A felsorolt példák az általam alkotott kategóriák közül olykor több kategóriába is besorolhatók lennének. – A példákat a csoportokon belül betűrendbe (az íráskép alapján, eltekintve a szó ejtésétől) sorolom fel. – A példákat betűhűen közlöm, kivéve az olyan *ö*-t és *ü*-t, amelyik felett *kis e* található. A Molnár Albert és Pápai Páriz Ferencz latin–magyar szótárából idézett példákat a latin szavak szerint tettem ábécésrendbe.

2.1. Egyszerű, köznyelvi vagy nyelvjárási (gyakran hangutánzó vagy hangulatfestő) szavak és szerkezetek, amelyek között sok a metaforikus kifejezés. BesztSzj. 1395 k.: 943: (spadosus) *herelt low* (TESz.); i. m. 45: (Gemellus) *yker* (TESz.); BécsiK. 1416 u./1450 k. 41: *fitma* (TESz.); 1565: *fitmany* (TESz.).

SchlSzj. 15. sz. eleje: 280¹: (celebrum) *aglag*; i. m. 338: (maxilla) *altetem* ’állsont’; i. m. 377: (vber) *chech*; i. m. 1989: (demens) *elmetelen*; i. m. 376: (mamilla) *emlw*; i. m. 350: (pallatum) *en* (Szamota szerint: *íny*; ma azonban a *palatum* szájpadojt jelent); i. m. 466: (sanies) *ew* ’genny’; i. m. 342: (pubes) *fan* ’szeméremtájék, szeméremszőrzet’; i. m. 402: (anuralis) *geres* *vy*; i. m. 2047: (castratus) *herelth*; i. m. 363: (sterto) *hortyogog*; i. m. 356: (tussis) *hurutas*; i. m. 399: (pollex) *hwuelk*; i. m. 229: (gelinellus) *ikeres gyermek*; i. m. 387: (neruus) *in*; i. m. 2144: (abhortiuum) *jáethlen gyermek* ’idő előtt született, koraszülött gyerek’; i. m. 424: (duodemis) *kerekes* ’nyombél’; i. m. 401: (anuralis) *kezep* *vy*; i. m. 403: (auricularis) *kis* *vy*; i. m. 375: (armus) *mely kalan* ’az ember felső karja’; i. m. 400: (index) *mutato* *vy*; i. m. 302: (anticiput) *nayknak* [!] *kamaraya*; i. m. 353: (spuma) *nayl* [!] ’nyál’; i. m. 332: (gustus) *neldekles* (de l. TESz.: ’izelés, kóstolás’); i. m. 368: (gurgurium) *neldekles* ’gége, nyeldeklő’; i. m. 371: (isosagus) *nel dekle torok*; i. m. 318: (facies) *orca*; i. m. 385: (vulwa) *picha*; i. m. 1974: (lepra) *poklos*; i. m. 411: (cartilago) *porczogo*; i. m. 423:

¹ A szám nem oldalszám, (a későbbi SchlSzj.-ből származó példákban sem), hanem a Szamota István által adott sorzáma a szónak.

(largaon) *remes* (= remese) 'végbél'; i. m. 441: (culus) *seg*; i. m. 386: (vlna) *seng* 'singcsont'; i. m. 360: (singulto) *soklok* 'csuklok'; i. m. 357: (flegma) *tacon*; i. m. 448: (polles) *terd kalach*; i. m. 410: (costa) *tetem* 'csont'; i. m. 1972: (cicatrix) *vak seb* 'var'; i. m. 465: (*scabies*) *var*; i. m. 348: (molaris) *zap fog*; i. m. 308: (supercilium) *zemeldek*; i. m. 307: (palpebra) *zem fedel* 'szemhéj'; i. m. 312: (pupilla) *zem fen*; i. m. 322: (ruga) *zeplew*; i. m. 270: (nascens) *zilekedven* (Szamota 1894: 91–96).
1525 k.: *wakzem* 'halánték' (TESz).

Murmelius 1533: LIV/728²: (Omentum) *Cheples gaay* [= háj] 'a hashártyának a hasi zsigereket a gyomorral összekötött kettőzete' (Brencsán 2006); i. m. LXX/904: (Icterus) *Farkas var* (itt valami probléma lehet a fordítással, mert az *icterus* sárgaságot jelent, a *farkasvar* pedig régen fekélyt, rákot jelentett); i. m. LXXI/915: (Vertigo) *Feynek forgasa* 'szédülés'; i. m. LIII/686: (Mandibula) *Fog hel*; i. m. XLV/570: (Eunuchus) *Herrelt ember*; i. m. LXXIV/938: (Astmaticus) *Herpiteslő*; i. m. LX/773: (Neruus) *lyn* [!] (a régi orvosi nyelvben az *in* jelentett ínt és ideget is!); i. m. LIX/765: (Condylus) *Izeknet* [= k!] *hailasa* 'ízületi véggel rendelkező csontrés' (Brencsán 2006); i. m. LIX/770: (Iunctura) *Iz hailas*; i. m. XLVIII/617: (Gustus) *Nyeldokleis*; i. m. LXVII/870: (Blesus) *pelp* 'selyp, pösze'; i. m. LXVI/861: (Balbus) *Röbögö* 'dadogó'; i. m. LXIV/658: (Strabo) *Sandal* 'kancsal'; i. m. XIV/836: (Cicatrix) *Sebhel*; i. m. XCVIII/1240: (Lens) *Serke* 'tetű petéje'; i. m. LVI/727: (Praecordia) *Synek haloia*; i. m. LXXVIII/978: (Gangrena) *Vat hus* (Brencsán 2006 szerint a gangraena üszkösödést jelent!) (A példákat l. Szamota kiad. 1896.)

Lentsés (1577) I. 43a: *Erzekönseg* [pl. látás, hallás stb.]; i. m. I. 220b: *ewessegh* 'gennyedttség'; i. m. I. 43a: *Fuladozas*; i. m. IV. 2a: *Futoso Myrigh* (Brencsán 2006 szerint a szó jelentése: 'gümőkóros nyaki nyirokcsomó-duzzanat'); i. m. IV. 1b: *Ganchyu* 'innak csomózása, daganat'; i. m. I. 43a: *Lelekzet vewö Chyew* 'légsző'; i. m. I. 43b: *Meredök* 'merevgörccs'; i. m. I. 93b: *Nyelw cyap*; i. m. I. 45a: *Nyersesegh* 'emésztetlen, a gyomrot megterhelő étel hatása'; i. m. IV. 1b: *pattagozas* 'pörsenés, kelés'; i. m. IV. 2a: *pattanás*; i. m. IV. 2a: *Vereytek Folyoso* 'pórus'; i. m. I. 20b: völgyes Seb (= fistula); i. m. IV. 2a: *zömölch*.

Melius 1578: 88/1: A kinec a *seggi remeseie* 'végebe' ki esic. Érdekes azonban, hogy az Index részben ezt olvashatjuk: *Seggi remeseie avagy toronga* ki esic. Kérdéses azonban, hogy a *remese* és a *torong* ugyanazt jelentette-e. A TESz. a *torongy* első megjelenését 1585-re teszi (Cal. 1064), és a 'fekély, különösen a bélben' jelentést adja meg, igaz, hogy egy 1782-es adatot is közöl, ahol 'belső részek, belek' a szó jelentése.

Szikszaí 1590: 84: (Palpebrae) *Az szömöldök hea* 'szemhéj' (Melich 47); i. m. 90: (Lumbi) *Embernek agyeki* (Melich 49); i. m. 91: (Coxa) *Forgo czőt, vag' farcziga* 'farokcsigolya' (Melich 50); i. m. 96: (Loripes) *Hamfa labu* (Melich 51), a szó jelentése Veres Péter szerint: 'csámpás' (Nyr. LXX: 159); i. m. 171: (Reduua) *Köröm merög* (Melich 78), a szó jelentése: 'körömágygyulladás'; i. m. 96: (Blaesus) *Pelp, selp* (Melich 51); i. m. 92: (Crus) *saar tetem* 'szárkapocscsont' (Melich 50); i. m. 91: (Praeputium) *Szemerem testnek bőre* (Melich 49).

Szenczi Molnár Albert 1604: Foetus. *Hasas, Terhes, Tölgyellő* 'terhes'; Delirium. *Főnek meghiulasa, Bolyokázás, Ebfelyőség*; Porus. *Veretec lic*; Scrotum. *Monyatóki, Töki saczkoja* (az EWUng. a szónak a belső szervek, mirigyek váladékának tömlőszerű zacskója jelentésére az első adatot 1760-ból idézi csak!).

Apáczai 1653: 142: *buz* 'comb'; i. m. 189: *fikarty* 'rost'; i. m. 189: *fuallás* 'szél'; i. m. 148: *fül vásár* 'fülszír'; i. m. 144: *gömböc* 'gyomor, has'; i. m. 184: *gyakdos* 'szűr'; i. m. 189: *haboru aluás* 'nyugtalan alvás'; i. m. 150: *holyag borittoja* 'dűlmirigy'; i. m. 184: *hurutás* 'köhögés'; i. m. 167: *kimohozás* 'a szeméremszórzet kinövése, a nemi érés ideje'; i. m. 167: *mehnek ajtaja (baja)* 'méhszáj'; i. m. *makkotska* 'mirigy' (a *makk* elnevezés többször is előfordul Apáczainál; szól az agyban levő *fenyő makkotskaról* 'tobozmirigy' (i. m. 154), a *tsetsek makkotskairól* (i. m. 150), valamint a *takony tsináló makkotskáról* is (i. m. 148)); i. m. 184: *βuro* (*gyakdos*) *fájdalom*; i. m. 182: *zabarlóadás* 'torkosság'; i. m. 181: *zákány (ülepédés)* 'üledék'.

Lippay 1664: 307: a' vizzel *korogtatva* (= gargarizálva) *mossa-meg* gyakran a' torkát.

Comenius 1669: *árva hús* 'izom' (XXXIX. tábla), *orvos* (*nevedékeny, deák*) *ujj* 'gyűrűsujj', *vak-szarv* (XXXVIII. tábla). Az *árvahús* a musculus megfelelőjeként a következő szöveggörnyezetben fordul

² Az arab számok a példák sorszámai (a további Murmeliustól származó példák esetében is).

elő: „Levonnyattatván a bőr, megtetszik a hús, nem egész darabban, hanem elosztva, mintegy kolbászokra, amelyet egereknek (*árva husoknak*) hívunk.” A *vakszarv* a *vakszem* (= halánték) szinonimája.

Pápai Páriz 1690/1747: 394: *alutó* 'altató'; i. m. 13: *elől-járó posta* 'előjel, tünet' (pl.: „Ha valamely tag reszketése öreg korban esik, többire holtig úgy marad, és vagy Gutta-ütésnek, vagy legalább valamely tag elesésének *elől-járó postájá*”); i. m. 5: *feje lágya*; i. m. 28: *félszegség* 'bénaság'; i. m. 150: *Gyomor háborúja*; i. m. 4: *hánytató Orvosság*; i. m. 169: *Has-sikulás* 'hasmenés'; i. m. 319: *kiomlás* 'varasodás, varképződés, kiütés'.

Pápai Páriz 1708/1767: *Fistula. Tsú, Tsév, Tsív, Síp* 'sipoly'; *Helloborosus. Zábpás, Bolond, Eszelős ember, Melánkóliás* 'bolond'; *Lasanum. Szaró, Huddó edény*; *Latrina. Szaró-βék, Árnyék-βék*; *Lema. Orr, Szem-folyás, Tsipázás*; stb.

2.2. Metaforikus kifejezések. Murmelius: 1533 LV/711: (Epiglosis) *Torok dioia* 'gégefedő' (Szamota 1896); Lentsés 1577: I. 61b: *arpa* 'szembetegség'; i. m. I. 17a: *Chyap*: 'végbélkúp'; Szikszai 1590: 92: (Conuexum pedis, pars superior) *Az labnak az feie* (Melich 50); *Medicinae Variæ* 1603 k.: *petsenies szem* 'gyulladt szem' (Hoffmann [szerk.] 1989: 14); Máriássy 1614–1635 k.: *uegbel* (Hoffmann [szerk.] 1989: 70); i. m.: *keoreom haz* (Hoffmann [szerk.] 1989: 56).

Pápai Páriz 1690/1747: 68: *érnek réttye* 'ér fala'; i. m. 91: *mondola* 'mandula alakú, kötőszövetekből álló szerv'; i. m. 99: *petsenye* 'izom' (a TESz. szerint a *pecsenye* szaknyelvi jelentése a Pax Corporisban: zsír, szalonna; ez azonban téves; vö.: i. m. 376: *musculusok vagy petsenyés husok*; vagy i. m. 92: *a nyeldeköl körül való apró petsenyék*); Pápai Páriz 1708/1767: 144: *nyelő hurka* 'nyelőcső'; stb.

2.2.1. Különleges típusai a metaforikus kifejezéseknek az állatnévi eredetű betegség- és testrésznevek. Ezek többféleképpen keletkezhetnek. Az ősi (már az ókortól kezdve élő) babonás hit szerint az ember gyomrába és egyéb részeibe: a fülbe, az orrba, a bőrzebe, a fogba – a test nyílásain át – mindenféle utálatos állat, különösen kígyó, béka, gyík, víziborjú 'pettyes göte', féreg jut be, és ott önálló életet élve elszívja az ember erejét.

A fogferegelméletről például (amely egészen a 18. századig tartotta magát) először a mezopotámiaiktól hallunk még a Kr. e. 2. évezred elején (Hoffmann-Axthelm 1973: 27), akik úgy gondolták, hogy a fogak fájdalmát a szuvasodást okozó (fogakban lévő) démonok, férgek idézik elő. Az emberben (vagy az állatban) élősködők (vagy vélt élősködők) neve gyakran vált betegségnévvé: *fülféreg, fogféreg, szőrféreg, giliszta, tetű*.

Az állatnévi eredetű betegségnév oka azonban többnyire nem az emberben élősködő állat vagy vélt állat meglétében keresendő. Az ilyen nevek gyakran külső vagy belső hasonlóság alapján történt névátvitellel keletkeztek.

Külső hasonlóság alapján történt névátvitellel keletkezett, például: *béka* 'nyelv alatti daganat'. Lentsés 1577: I. 91a: „*Az Nyelw alath [...] dagadas lezön, kyth Bekanak hynak.*” Pápai Páriz Ferenc részletesen meg is magyarázza a név eredetét: „Igy hivattatik: mert ez a *Dagadás olyan formában dülyyed-ki, és közepi iránt két felé vagyon válva, mint a 'békának az utolya*” (Pápai Páriz 1690/1747: 77). Miskóltzy más indoklását adta a *béka* elnevezésnek: „mivel a' kin vagyon ez a' daganat, a' szólást igazán nem teheti, hanem *mintegy Béka úgy rekeg*, és az ő nyavaláját aval jelenti-meg” (Miskóltzy 1742: 114). Stb. Ebbe a típusba tartoznak még a következő szavak is: *békavar, disznószaka, fűrjfol, fűrjmonyos seplő, madárkórság, nyúlajak, polipus, torokgyík, tyükszem, vakondokdagadás* stb. is.

Máriássy 1614–1635 k.: *beka war* (lőbetegség; Hoffmann [szerk.] 1989: 57). – *Disznószaka*. A TESz. szerint a *szak* első jelentése 'az áll alatti mirigyek gyulladása, hályogja'. Magyary-Kossa II. (1929: 289) szerint a *disznószaka* kifejezés olyasfajta mirigygyulladás, amikor az arc annyira egybeolvad a nyakkal, hogy disznófejszerű látványt nyújt, és szerinte a kifejezés már Bornemisánál (1578) is előfordult: „*Toroc gyikia [...] diszno szakaia*, keleuene oszollyon.” – *Madárkórság* 'a nyelv bénulása'. Lentsés 1577: I. 91a: *Az Nyelwnek gutayath Magyarul, Madar korsagnak huiak*. A névátvitel alapja valószínűleg az a megfigyelés, hogy a madaraknak viszonylag kemény és merev a nyelvük, és az a hangképzésben nem vesz részt (vö. Szöke 1982: 39), akárcsak a bénult nyelvű emberé. – *Nyúl-ajak* (Miskóltzy 1742: 182; a TESz. a szónak az első előfordulását 1808-ra teszi, bár megjegyzi, hogy a szó nem szakszóként [csupán hasonlításban] már előfordult 1683-ban is: *Amint fel vagyon hasadva Nyúl ajak formara az embernek ajaka*). – A *torokgyík* már 1489-ben is előfordult: *torokgyík* (TESz.) 'torokgyík, diftéria'. A *torokgyík* Issekutz szerint olyan fertőző betegség, amelynek lefolyása során a szájpardon, a nyelvcsapon,

a garatíveken és a torokban sárgásszürke, hártyszerű lepedék keletkezik, amely darabokban válik le, foltokat okozva (vö. Issekutz 1959: 77). – *Tyuk szöm* 'szemölcs, kis, kerek bőrkeményedés' (Cal. 1585: 185-ből id. a TESz.). – Miskóltzy 1742: 111: *Polypus*. „*Miért hivattatik Polypusnak? Mivel az ő figurája hasonló az tengerben lévő Habarnicza névű hálnak lábaihoz*”; i. h.) – Miskóltzy 1742: 109: *vakandok dagadás* [...] *Ez lágy dagadás* [...] *kiváltképpen az fejen szokott lenni, mely az ő széles és fel-hóljagzot formájára nézve a Tekenyös-Béka, vagy vakandokhoz hasonló, s azért-is annak hivattatik*. Stb.

Keletkezhettek állatnévi betegségeknek belső hasonlóságon alapuló névátvitellel is, elsősorban undok, harapós, mérges állatok nevéből. Ilyenkor az állatnév a betegség súlyosságára, rosszindulatú, pusztító voltára utal, és egyben kifejezi a kártékony állatok iránti megvetést is. Ide a korból a következő betegségek tartoznak.

Melius 1578 145.1: *Farkas és rothat seb*. – Pázmány Imádságos könyvéből id. Magyary-Kossa II. 1929: 291: *Farkas betegség*. Pázmány szerint a szó valószínű jelentése: 'farkasgörcs, erős görcs' vagy 'farkasseb', amely rákot vagy nehezen gyógyuló fekélyes bőrbajt jelenthetett. – Lentsés 1577: I. 56a: *Farkas Halyog* 'szürkületi vakság': *Farkas halyog az Magyarul, mykor valaky yol lath nappal, Napnyugath után kewesse*. – A *rák* 'a sejtek kóros burjánzásával járó betegség'. Ilyen jelentésben a szó először Calepinusnál fordul elő (id. TESz.). – A *zsába*. A hasonló hangalakú szláv 'béka, nyelvrák' szóból származik. Lehetséges azonban, hogy hozzánk 'fájdalmas betegség' jelentéssel került át (TESz.). Első adata: 1595: *farsabat* meg gyogit (Beythe 1595: 13); stb.

Az eddigiekkel ellentétben a betegség enyhe, veszélytelen voltára utal a *bárányhimlő* (vö. 1719: *bárány hümlőzés*; TESz.) *bárány* szava. A bárány ugyanis szelíd, veszélytelen állat. Hasonló szemléleten alapul a német *Schafblatter* 'juhhimlő'. Ez is hathatott a magyar szó kialakulására.

2.3. Gyakoriak már ebben a korban is a **tükörszavak**, például Murmelius 1533: LIV/707: (Gurgulio) *Adam almaia* 'ádámcsutka' (Szamota 1896); a Lentsés *Ars Medicájában* előforduló *mássza* 'méhlepény' (az 1577: 280b-hez ragasztott levélcsíkon). A szó esetleg latin tükörszó, vö. l. *secundinae* 'második', mármint a szülésnél másodikként „megszülető” (TESz.). Tükörszó Apáczai (1653) több elnevezése is, például: Apáczai 1653: 144: *bél köntöse* 'bélfal'; i. m. 147: *ér köntöse* 'érfal' (vö. latin *tunica vasorum*); i. m. 157: *fül dobja* 'dobhártya' (vö. latin *membrana tympani* 'dobhártya', amelyben a *timpanum* = dob); i. m. 147, 160: *inon való husok*... (*egerecskék*) 'izom' (vö. latin *musculus* 'kis egér'); i. m. 145: *kapu ér* (ma: *májkapu-gyűjtőér* a neve; vö. l. *vena portae*); i. m. 151: *lepény* 'méhlepény' (vö. latin *placenta* = lepény, kalács); stb.

2.4. Sok esetben a szerzők nem találtak megfelelő kifejezést a latin szavakhoz, ilyenkor **körülírással** éltek.

Murmelius 1533: LXX/897: (Gonorrhoeus) *agiokban valo betekseb* 'nemi betegség'; i. m. LXXI/913: (Veternus) *El feleittő beteseg* [!] 'szenilitás' (?); LVI/724: (Ilia) *Embernek syue körneke* (Burian 1901 szerint a latin szó jelentése 'ágyék'); i. m. LXXV/952: (Extasis) *Eznek el taosasa*; i. m. LXXVII/969: (Grauedo) *Feinek alum hozzo korsaga*; i. m. LXXVI/964: (Hemicranaea) *Feinel* (= fejnek) *eggy reszenek faidalma* 'féloldali fejfájás'; i. m. LIII/687: (Gingiuia) *Fognak kelő hele* 'íny'; i. m. LIII/685: (Maxilla) *Fog tarto al*; i. m. LXI/795: (Vterus) *Germek fogado hele* 'méh'; LXII/796: (Secundae) *Germek tarto lantorna* 'méhlepény'; i. m. LIX/765: (Condylus) *Izeknet* [helyesen: ízeknek] *hailasa* 'ízületi véggel rendelkező csontrés'; i. m. LXXV/956: (Lunaticus) *Ki holnaponkint meg bolondol* 'holdkóros'; i. m. LVIII/754: (Ambidexter) *Ki mint ket kezre tudia* 'kétkézes'; i. m. LXIV/837: (Neuus) *Munden testön valo tag* 'anyajegy'; i. m. LXVI/862: (Traulus) *Nehezen solo* 'dadogó'; i. m. XLV/574: (Infans) *Nem solhato gyermek* 'kisdud, csecsemő'; i. m. LXXVI/957: (Scrophula) *Nylue allat valo naualia* (Brencsán 2006 szerint 'gümőkóros nyaki nyirokcsomó-duzzanat'); i. m. LXXIX/989: (Glaucoma) *Semnek homalussaga* 'zöld hályog'; i. m. XLVIII/622: (Artus) *Tagoknak köteli*; i. m. LXVIII/878: (Hemiplexia) *Tesnek* [!] *eggy fellul valo naualia*; i. m. LXXVIII/981: (Hernia) *Testnek el szakzkodasa* 'sérv'; i. m. LXIV/831: (Tabes) *Töröt wer* 'szifilisz következménye'; i. m. LXX/899: (Pneumonia) *Tüdőnek fel fuualgodasa* 'tüdőgyulladás'; i. m. LXIII/822: (Pori) *Véreytek iaro lik* (Szamota 1896: 1–42).

Lentsés György 1577: I. 15a: *Alom hozo oruossag*; i. m. I. 167a: *Az oldal chyontok alat ualo husos hartyak* 'mellhártya'; i. m. I. 20a: *Dühös busulth bolondsg* 'furod, düh, dühroham' (vö. Brencsán 2006); i. m. I. 280a: *gyermök tarto* 'méhlepény'; i. m. I. 57a: *Ha az Zöm zep, de keveset latny vele* 'myopia, rövidlátás'; i. m. I. 61a: *Ha Mely szöm Estwe vagy Eyel yol lath, de delbe awagy nappal*

keweseth; i. m. I. 186b: *Hasnak Verrel valo mönese* (= dysenteria 'vérhas'); i. m. I. 73a: *orban ualo termeth husrol*; i. m. I. 164a: *Saarnak az bör ala ky omlasa* 'sárgaság'; i. m. I. 92b: *Torok elöth walo husok* 'mandulák'; i. m. I. 45a: *Zömnnek setetsege* 'glaucoma, zöld hályog'.

Szikszaei 1590/1602: 165: (Gonorrhoea) *Agyekben valo betegség* (Melich 76); i. m. 161: (Batrachus) *A germeknek nyelue alat valo keles* (Melich 74); i. m. 94: (Oosphagus) *A gyomornak az sziaa melen az etek be megen* (Melich 51); i. m. 86: (Maxilla in qua fixi sunt dentes) *a' kiben fogak alnak* (Melich 48); i. m. 91: (Verpus) *Akkinek szömerem testenek böre el meczetet* (Melich 50); i. m. 161: (Aphtae) *A' zajában az inen valo kelések* (Melich 74); i. m. 162: (Condiloma) *Az alfelben ualo süil* 'végbélfekély' (Melich 74); i. m. 94: (Peritoneum) *Az belső nagy hartia mely az belt be borítottya* (Melich 51); i. m. 94: (Adeps) *Az bör alatt valo köuserseg* (Melich 51); i. m. 88: (Iliia) *Az embernek szüue körnieke, vagy agyeka* (Melich 48); i. m. 94: (Pylorus) *Az gyomornak iob felöl ualo sziaa az mely az beelre szolgal* (Melich 51); i. m. 97: (Traulus) *Azki a' szolasban nem möhat nemöly böüt ki* (Melich 52); i. m. 97: (Pellus) *Az ki az szolasban valo hertelenkedesből nemely böüt uagy syllabat el hagy gyakorta* (Melich 52); i. m. 97: (Ischophonus) *Az ki kesöre, nehezen, es akadozua szol* (Melich 52); *Az testnek közepsö dereka, mely vagyon az niak es az czomb között* (Melich 50–51); i. m. 97: (Infans) *Bölcsőbéli gyermek a' ki meeg nem szolhat* (Melich 52); i. m. 94: (Trunco, in homine dicitur media pars corporis a collo vsque ad inguina). *Az testnek közepsö dereka, mely vagyon az niak es az czomb között* (Melich 50–51); i. m. 91: (Secüdae) *Burok, gyermek tarto lantorna* (Melich 50); i. m. 168: (Lunaticus) *Eyeli bolödösokodo* 'holdkóros' (Melich 77); i. m. 176: (Catapotium) *El nyelö oruosság, uág pilula* (Melich 80); i. m. 86: (Palatum) *fognak belső része* (Melich 48); i. m. 16: (Hydrophobia) *Dühös betegség, mikor az embört az dühös eb meg maria, meg dühödik tüle* 'veszetteg' (Melich 76); i. m. 163: (Ephialtes) *Eyel valo meg nyomas* (Melich 75); i. m. 177: (Abstinentia) *Eteltöl valo meg tartoztatás* (Melich 80); i. m. 176: (Clyster) *Feczkendö, has tisztito oruosság* 'beöntés' (Melich 80); i. m. 160: (Hemiplagia) *Fel Gutta, eggik oldalának el szaradása* (Melich 74); i. m. 85: (Lucinus) *Kinek mind ket szeme kiczin, czik szemü* (Melich 48); i. m. 94: (Diaphragma) *Közep hartia az melly között es az has között* (Melich 51); i. m. 93: (Naevus) *Minden testen valo iegy* 'anyajegy' (Melich 50); i. m. 164: (Epidemia) *Mindön dögletös nyaualia* 'járvány' (Melich 75); i. m. 161: (Asthma) *Lehellesnek nehéz volta* (Melich 74); i. m. 163: (Dispnoea) *Leleketnek nehéz uolta* (Melich 75); i. m. 86: (Bucca, interior cauitas) *Szainak belső része, pofa* (Melich 48); i. m. 163: (Epiphora) *Szömnnek gyakran könyuezese* (Melich 75); i. m. 92: (Pori) *Vereitek iaro apro likak*. (Melich 50).

1603 k. *Medicinae variae: Kinek köszüenies auagy petsenies az szeme* 'gyulladt szemü' (Hoffmann [szerk.] 1989: 14).

Szenczi Molnár Albert: 1604: *Agonia. Belső rettenetes hartz; Anatomicus. Holt test metélö; Appetitus. Nagy eteli kivansag; Atheroma. Keleveny, fejer gönyetseggel rakva* (ma: kásadaganat; vö. Brencsán 2006); *Candylus. Vyaid izeinec czomoia* (ma: bütyök, izületi véggel rendelkező csont-rész; vö. Brencsán 2006); *Eugium. Az aßfonyjallat ßemerres testének kapu hartyajja, mely az Venus első Ostromán rontatikel* (ma: szüzhártya); *Menses. Aßfonyi allat Holnapos nyavalyaja* (ma: menstruáció); *Musculus. Egereczke Item Emberneç tagain valo inas domboru husoc; Periostion. Egy vékony hartya, ki az egeß emberneç minden czontyaitt befödi* (ma: csonthártya; vö. Brencsán 2006); *Peritoneaum. Vékony de erős hartia, ki az hasban az töb belt befödi es körül fogja* (ma: hashártya; vö. Brencsán 2006); *Phagaedena. Fekely, vagy keleveny neme, ki az testben magat mind az Czontig beeszi* (ma: kórházi üszök, mélyreható üszkös szövetelhalás; vö. Brencsán 2006); *Phimosis. Az ferfiui tagnac nyavalyaja, midön az böre ugy meg þorol, hogy az mackrol le nem foþolhat, avagy vizontag rea nem borulhat* (ma: fitymaszükület; vö. Brencsán 2006); *Porus. Veretec lic, haylic az ember börin; Siriasis. Agy velo környekineç fölizadása, elhevölese, kivalt kep kis Gyermekeken* (ma: napszúrás; vö. Brencsán 2006); *Steatoma. Testen valo dagadas, kiben faggu-þabaso nedvesseg vagyon* (ma: faggyútömlö; vö. Brencsán 2006); *Trachea. Lelegzet vevö gege* (ma: légcsö; vö. Brencsán 2006); *Várix. Dagat öreg Ér az ember testén* (ma: visszeres csomó, görcsér; vö. Brencsán 2006); stb. Érdekes, hogy némelyikre (pl. *phagaedena*) ma sincs megfelelő magyar kifejezés.

Máriássy (1614–1635 k.): *Az kinek az alfelebul az uegbelj le jar* 'a végbél fekélye vagy visszeres csomója' (Hoffmann [szerk.] 1989: 70); *Török 1619 e.: Az kinek sziaa meg uezs* 'a száj fekélye vagy rákos daganata' (Hoffmann [szerk.] 1989: 80); *Szentgyörgyi János 1619 e.: azzonj allatok titkos hellie* 'női nemiszerv' (Hoffmann [szerk.] 1989: 200).

Apáczai 1653: 145: *altal rekeftő hártya* 'hashártya'; i. m. 150: *börnek apro menedéki* 'pórusok'; i. m. 157: *domboru kristály lentse* 'szemlencse' (vö. latin *lens*); i. m. 150: *golyok egybe gomolyodot menedéki* 'hercesatornák'; i. m. 151: *magzat be fedő hártýák* 'magzatburok'; i. m. 243: *nyeldekő kinyitto és bé szoritto inas husa* 'nyelőizom'; i. m. 157: *flaglas berző refetskek* 'szaglőidegek'; i. m. 157: *ülőhöz hasonló tsontocska* 'a hallócsontok egyike' stb.

Pápai Páriz 1690/1747: 99: *a' hasat a' melytől által elrekesztő hártya* 'diaphragma, rekeszizom'; i. m. 256: *a' izek mellett a' hártýákat és a' tsontokat össze kötő szőrös haj nevelők* 'ligamenta, ínszalagok'; i. m. 111: *a' Melynek belső boltozattját kárpit modra bévonó hártya* 'mellhártya'; i. m. 107: *a' Tüdő sok holyagos lyukai* 'hörgők'; i. m. 236: *a' vizeletnek útain vagy a' Hójjagra menő tsatornáí* 'ureterek'; i. m. 310: *bőrön való apró nem látszó lyukatskák* 'pórusok'; i. m. 291: *esze nélkül vagyon* 'önkívületben van'; i. m. 312: *esze-nélkül beszél* 'félrebeszél'; i. m. 56: *fülben való zengés*; i. m. 94: *torkában való rotyogtatás* (ugyanitt használja P. Páriz a *gargarizálás* szót is); i. m. 253: *tsontokat össze kötő szőrös haj nevelők* 'ligamenta, ínszalagok'. – Az *extrastolété* Pápai Páriz Ferenc így írja le: *a Szű dobogáson itt értyük a' Szűnek azt a' felverését, melly rendeletlen és természet ellen vagyon* (i. m. 132–3); a *koszoruérgöröcsöt* pedig így: *a Szű hirtelen megszorúl és fojlódik* (i. m. 130).

Pápai Páriz Ferencz 1708/1749: *Aequimanus. Jobb és bal-kézzele egyaránt élő* 'kétkezes'; *Atheroma. Kásás genyetséggel teli kelevény* 'kásadaganat'; *Bubones. Egéß testben való mirigyes kelevények, de kiváltképen az ágyék körül*; *Caesones. Kik annyok hasát fel-metßvén szüelletnek*; *Ferulae. Defkátskák, mellyekben az eltörött tsontot kötik a borbélyok* 'sínek'; *Fundulum. Az a' bél, mellynek a' végén nitsen ki-menetel, mellyből gömböztöt csinálnak*; *Gargarizatio. Torkában meg-rotyogtatás*; *Gemursa. Láb' újjai alatt való kelés, vagy inkább kemény tsomózás*; *Haemorrhoides. Vég-hurkán való súly vagy súlyös erek*; *Herpes. Apró köles-forma fakadékok. Item. Tüzes orbancz*; *Infantaria. Gyermek-ágyban-lévó aßony* 'gyermekágyas'; *Jejunum. Egy bél a' testben, melly mindenkor üres* 'éhbél'; *Lethargia. Mély álomba ejtő-betegség*; *Lycanthropia. Farkas marásból lett dühösség* (Brencsán 2006 szerint a szó pontos jelentése mikromániás téveszme: a beteg állatnak – farkasnak – hiszi magát); *Menses. Aßfonyok* 'hóßámi folyások'; *Steatoma. Kemény tályog, fagygyú forma matériával teli* 'fagygyütömlő'; *Ureter. Olly ér, mellyen a' vizelet a' holyagba szivárog* 'húgyvezeték'; *Varix. Érnek meg-tsomózása az ember' lábain* 'visszér'; stb.

3. Az orvosló könyvekben nem csupán a szókincs megválasztásával, a magyarázatokkal próbálták a közönséghez közelíteni munkájukat a szerzők. Arisztotelész szerint az adónak tekintettel kell lennie a vevő érzelmeire, és figyelembe kell vennie a meglevő **társadalmi hiedelmeket** is. – Mivel az egyszerű emberekhez nagyon közel állnak a „babonák”, a hozzájuk való közelítésnek egyik hatásos módja a **népi hiedelmek, gyógyszerek, gyógymódok felvétele az orvosló könyvekbe**. Nem lehetünk azonban biztosak abban, hogy például Lentsés György és Pápai Páriz Ferencz valóban ilyen céllal használta-e fel a népi gyógyszereket és gyógymódokat, hiszen köztudomású, hogy a 18. század közepéig keveredett egymással a „hivatalos” és a népi orvoslás ismeretanyaga (Hoppál 1990: 703; Oláh 1956: 84). Hogy népi gyógymódokat felvett a munkájába még Pápai Páriz is, azt maga a szerző is megerősíti, például ezt írja: „**Paraszt orvosságban, leghathatosabban munkálódik ezaránt azon Baknak hugya, ha mihelyt elereszti, azon melegen issza a' beteg**” (1690/1747: 242); vagy: „**Mindeneket [= minden gyógyszert] elő nem számlálok; hanem mindenekelőtte [...] a' szegényekért egynéhányat még leírok**” (i. m. 183); vagy „**Jó igen ez-is parasz orvosságban**” (i. m. 281).

A hagyományos (népi) gyógyítás mágikus-szakrális eredetű gyógymódjainak több típusa van. Ezek közül némelyik gyakran, mások ritkábban és megint mások egyáltalán nem fordulnak elő írásos emlékekben ebben a korban.

3.1. Gyakran találkozunk az orvosló könyvekben olyan évezredes népi hagyománnyal, hogy állati és emberi testrészeket és nedveket (többek között ürülekeket = ganéterápia) ajánlanak gyógyszerként, például: Lentsés 1577: IV. 11b: [*Fenek eteleről*] *Folyo vyzben termöth rakokat eses megh, annak az hamwat föld özwe Mezzel, es keosd azzal*; Pápai Páriz 1690/1747: 22: [*Kórságról*] *Fetske vagy Szarka fiaikat elevenen össze-vagdaldván, és a' víz vévő fazékban a' virág közzé vetvén, együtt vészik vizét*. – XVII. sz. Orvosságoknak rendszedése: *Ha az uőlegent megh kötik hazasagaban*

Vedied az holt ember fogat, és azal a uölegent füstöld megh, az utan Isten segetsegebül kedvet teheti az menjaszonnak (Hoffmann [szerk.] 1989: 460); Pápai Páriz 1690/1747: 335: *Tsuda erő vagy on a' meghólt ember Koponyájában, ha abból az ilyen nyavalyás iszik rend-szerint, és azt sokáig gyakorolja; szemlétomást apasztyta mind a' Gelyvát, mind akarmelhy szakát [= daganatféle].* – Lentses 1577 I. 181a: [Hasnak Fayasarol] *Farkasnak ganeyath kyt fön talalz valamy Bokron es nem az földön, törd megh, Borban awagy vyzben ad megh ynnya, es kösd az hasara is; Medicinæ variae 1603 k.: [Meredeokrül.] Loszart melegen tedd egy pohárban fejer borban, es ehionra igiad* (Hoffmann [szerk.] 1989: 21); Becskereki 1698–1703: [Szemölcsről való] *Az tehen mikor egyszersmind ganélik, húgyik, azt az húgyos ganét vedd fel, kenjed avval gyakorta, elvész rólad mind* (Hoffmann [szerk.] 1989: 356); Pápai Páriz 1690/1747: 273: [A Vér-folyásról] *Nem tsinos, de valóban hathatos orvosság e' nyavalyában a' Szamár ganéja: megaszalván s törvén, adgyák-bé innya.*

3.2. Gyakorlatok voltak az analógiás, hasonlóságon alapuló gyógymódok is, amelyek további típusokra oszthatók. 3.2.1. „Ami elrontja meg is gyógyítja”. **3.2.2.** A betegség eltávolítása, elküldése, átadása, lehúzása; szélnek adás, víznek adás, fához küldés. **3.2.3.** Visszajáról végzett cselekvések.

3.2.1. A néphagyományban szokásos az **analógiás gyógymód**. Ez azt jelenti, hogy ami okozza a betegséget, azzal kell meggyógyítani, vagy: olyan állati részzel kell végezni a gyógyítást, amelyik része beteg az embernek. Például: Lentsés 1577: I. 84a: [fogfájás, fogféreg ellen]: *Földy gylyztakath eges megh, annak hamwath töd az odwas fogban, megh gioogytta;* Török 1619: *Aszald megh az gelisztat, teöd porra, es az hamuabol tegy az oduas fogara* (Hoffmann [szerk.] 1989: 123); i. m.: *Az meöli giermöknek eleöszeör foga kezd hullanj, az mellik eleöszeör ki esik, aszald megh, uesd mosarba, teörd megh, ad megh innia, es soha foga annak utanna nem faj* (Hoffmann [szerk.] 1989: 92). – Pápai Páriz 1690/1747: 387: *A' Kígyó marás ellen hamarjában, ugyan a' Kígyó fejét rontsd-meg, és azt kösd a' sebre;* i. m. 135: [Szű-dobogásról.] *a' Szűnek, úgy ittis hasznos [...]* *a' Szarvasnak szivében termett tsont: megtörvén és négy pénz nyomót Borban vagy fekete Tseresznye vízben Megiván;* stb.

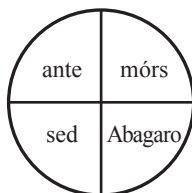
3.2.2. Egészen az ókorig visszavezethető népi hagyományban élő gyógymód volt a **betegségnek a „lehúzása”,** például: Beythe András a következőket írja *Fives konuvében a bolhafüről:* *Fogh faiasrul io az leueleit kiüöl az fogak inin, es kivaltkeppen az faio fogra raknij, de mihelyön raita meg melegzik, azonnal el kely vennij es ismeg mast reia tennij: Az utan azon leueleket, kiket az fogaba raktak özue zödnij es vizesen yo helyön, kut forrasnal, a földben be asnij hogy el rothadjanak, fölötte igen haznal* (Beythe 1590: 50v–51r). – Lentsés 1577: IV. 12b: [Fenek eteleről] *Kös Egy ehwen rakoth rea, tarch mynd addigh raytha az mygh meg hal, az feneth meg Eoly, Eo magais megh hal.* – Pápai Páriz 1690/1747: 338: [Kígyó marás ellen.] *Mellyezd-meg az eleven Tyúk-hasát, tedd az ilyen sebre, kiszija a' mérgét.*

3.2.3. Az analógiás gyógyító mágia különleges megnyilatkozási formája a **visszajáról végzett cselekvésben** való hit. A gyógyítást ugyanis a megfordítással akarják elérni, úgy, hogy jelképesen helyreállítják a betegség által megfordított élet rendjét (Hoppál 1990: 710). Például: Lentsés 1577: I. 85a: A borostyán magvát rózsalojjal, pomagránátnak héjával kellett megfőzni és a fájással ellentétes oldali fülbe kellett helyezni [...] *ha azt az yobhyk fwledben tölteod, bal feleol valo fogad fayasath el wezy. Ha penygh bal feleol tölteod az fwledben, yob felöl valo fogh fayasth vezön el;* Orvosságos könyvecske 1665 k.: [Fogh faias ellen] *Az torma gjökérből faragi le késsel [...]* *faczard kj, az tormat egj kalanban harom czeppet belöle, azutan az bal kezeden valo nevetlen ujoddal harom czeppet czeppencz az kanalban, masfelöl való füledben tölczed az orvossagot* (Hoffmann [szerk.] 1989: 253).

3.3. Mágikus, kozmikus erőt tulajdonított a néphit a villám sújtotta fa szilánkjának is, például: Becskereki 1698–1703: *Ha fáj az fogad, menyköütte fának az szálkájával vájjad az fogadat, eláll az fájása véle, az az megszünik az fájása* (Hoffmann [szerk.] 1989: 357).

Használták olykor a mágikus kört is gyógyításra, például: Török 1619: *Tiszta feöldön az fog faio embört allasd meg arczul nap keletre öösze teuen mind ket labat ird meg ez keüetközö*

circulust laba högnyel, de az kest el ne fordicz kezedbe, hanem a' mint előzőr fogod, mind uegig ugy tarcz. Előzőr told az földbe az a litteraba nielig az kest, kergied ha faie? Ha mongia fai: az utan told az o litteraba, ismet az utan a' d litteraba, utolzor az g litteraba. Ualamellikbe toliod penig mindönkor, kergied ha fae, ualamellikön mongia hogi nem fay, mingiart el hadgiad, es el all rola az fogh fayas (Hoffmann [szerk.] 1989: 134).

3.4. A népi fitoterápiának is vannak mágikus elemei. A mágikus-kozmikus erőtér biztosításának fontos tényezője többek között, hogy a gyógynövények alkalmazásába a magyar folklór számszimbolikája is beleilleszkedik. A növényi szereket meghatározott számú (három-, hét- vagy kilencféle stb.) növényből vagy a növénynek kilenc darabjából, szeméből állították össze, illetve a gyógyszer meghatározott számban (pl. háromszor) kellett naponta beszedni vagy meghatározott napig (három, hét) szedni stb. Vagy a növényeket meghatározott helyen és módon kellett begyűjteni vagy elfogyasztani (temetőben, sírról, útszélről, kereszttútnál, árokpartról, akasztófa tövére stb.), és sokszor csak meghatározott időben (teliholdkor, újhholdkor, valamelyik jeles napon: György napja, május elseje, pünkösd, Iván napja, úrnapja, Nagyboldogasszony napja, két asszony köze, áldozócsütörtök, Szent János napja, apostolok oszlása, péntek stb.). Például: Lentsés 1577: III. 16b: *Bogachkoroban termöt ferget kylenczet vary be Börben, kösd az Nyakara viselye oth; Medicinae variae 1603 k.: Kilenczi szem borsot törý megh, es eginihany petrosoliumal timporald öszue, es ted az faio fogad uduaban* (Hoffmann [szerk.] 1989: 45); Török 1619 e.: *Huszon het [3 × 9] borsot, es egi görözd fohagimat teöry megh, elegicz eczetbe, es teöd az faio fogra* (Hoffmann [szerk.] 1989: 101). – Példák a szedés időpontjára. Frankovich 1588: 19: *Ha a böjt mása auagy zent György hauaban el közdöd az gyökereknék es füweknék zedeset...; Becskereki 1698–1703: Mártiusban az nyirfa míg ki nem levedzik, addig vedd vizét egy fúruval, fúrd meg az ódalát, tedd egy tiszta edényben, mert sok haszna vagyon* (Hoffmann [szerk.] 1989: 357); Orvosságoknak rendszedése XVII. század: *Kinek az szaja ki vess. Nincs job, mint husvet napjan ebéd előtt ehomra keszoczet egiel* (Hoffmann [szerk.] 1989: 462); Probalt orvosságok 1684: [...] *hogya füveket akar szedni és ásni [...] akkor jó mind fű s mind töve, mikor jó erejében vagyon, azért csak pünköszt hava töltin és Boldog-Asszony napja között való napokon ássad napfeljötté előtt* (Hoffmann [szerk.] 1989: 355).

3.5. Egyéb mágikus gyógymódok. Ide tartoznak még a szóbeli gyógyító eljárások (ráolvasások, imádságok); az egyéb vallásos (kereszténységhez köthető) gyógymódok: szentelmények, offerek; a füstölés, a pneumatizálás, valamint a gyógyszeres kezelés megtámogatása egyfajta „pszihoterápiával” (kommandálás, ajánlások, „reklámok”).

A meggyőzés eszközeiről részletesen írtam korábban (Keszler 1012; vö. még Kuna Ágnes 2014 és 2015 is), az egyéb eszközök csak ritkán és elsősorban a kisebb kéziratos orvosló könyvekben fordulnak elő. Például: Újhelyi István 1677: (Méhanya ellen.(= méhsüllyedés) *Az porcsfüvet [...] föld meg [...] tedd a kődökére [...], s te mondjad ezt: Atyának, Fiúnak és Szentlélek Ur Istennek nevében. Vala egyszer egy zsidó vitéz, kinek neve vala Longinus, ki Christus Urunknak az magas keresztján szívét általöklelte vala kopjával, jöve vér és víz belőle: ez légyen tenéked orvosság. Az betegnek nevé kell említeni* (Hoffmann [szerk.] 1989: 300).

Lentsés 1577: I. 278b és 280a: *[Hogy könnyen szwlhessön az azzonyallath]; Fwstöltesse alol magath pezmawal.*

A népi gyógyítással kapcsolatos társadalmi hiedelmek feldolgozása a gazdag szakirodalom és példaanyag miatt kötetnyi (sőt több kötetnyi) anyagot tennének ki. Itt csupán meglétüket (még a „tudós orvosló” könyvekben is) szerettem volna igazolni.

6. Összefoglalás. A régi magyar szavakat és szókapcsolatokat tartalmazó források tanulóknak és hétköznapi embereknek íródtak, ezért szerzőik próbálták munkájukat a tanulók és az egyszerűbb emberek számára is érthetővé tenni. Igyekeztek köznyelvi szavakat, olykor tájszavakat és hangutánzó szavakat használni. Ha nem tudták lefordítani egyszerűen a latin kifejezéseket, akkor körülírást alkalmaztak. – A tanulmány a szókincs és a kifejezések megválasztásán kívül kitér az orvosló könyvekben (még a „tudós orvosló könyvek”-ben is) megjelenő társadalmi hiedelmekre is.

FORRÁSOK

- Apáczai Csere János 1653. *Magyar Encyclopaedia*. Szigeti József (sajtó alá rendezésével és bevezetőjével) 1977. Kriterion Könyvkiadó, Budapest.
- Becskeréki Váradai Szabó György 1698–1703. *Medicusi és borbélyi mesterség*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 341–434.
- Benkő Samu (szerk.) 1984. *Szenci Molnár Albert. Napló és más írások*. Kriterion, Bukarest.
- BesztSzj. XV. század. Kiadja: Finály Henrik 1892. *A besztercei szószerzet. Latin-magyar nyelvmelék a XV. századból*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Beythe András 1590. *Fives könnv*. Németújvár.
- Frankovich Gergely 1588. *Hasznos és fölötte szükséges könyv*. Monyorókerék.
- Geréb György 1959. Comenius, Johannes Amos: *Orbis sensualium pictus. A' Látható Világ*. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján készült, az eredeti fametszetekkel közzétett, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátott kiadás. Magyar Helikon.
- Házi patika* 1663 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 227–46.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Horhi Melius Péter 1578: *Herbarium*. Kolozsvár. Reprint Kiadás: Balassi Kiadó, Budapest. 2002. Az idézőskor: 1578/2002.
- Lentsés György 1577. *Ars Medica*. Varjas Béla (kiad.): XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár: Sárkány Nyomda, 1943. A munka az azóta előkerült címén (*Ars Medica*) szerepel már többek között: Péter, M. 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Máriássy János 1614–1635 k. *Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 53–75.
- Medicinae variae* 1603 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 12–52.
- Miskólczy Ferenc 1742. *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai úti-társ*. Streibig János, Győr.
- Murmeliuss 1533. Murmeliuss, Johannis: *Lexicon* [...]. Kiadja: Szamota István: A Murmeliuss-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1896. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* XVI. kötet 7. szám. Magyar Tudományos Akadémia.
- Nadányi János 1669. *Kerti dolgoknak le-írása*. Kolozsvár.
- Orvosságoknak rendszedése*. XVII. sz. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 460–95.
- Orvosságos könyvecske* 1665 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 247–66.
- Pápai Páriz Ferenc 1690. *Pax Corporis*. Kolozsvár. – Az idézetek az 1747-es kiadásból valók. Az idézőskor: 1690/1747.
- Pápai Páriz Ferenc. *Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum*. 1708/1767.
- Schlägl Szojegyék 1405 kör. Kiadja: Szamota István 1894. *A Schlägl magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Szenci Molnár Albert 1604. *Latinovngaricum. Vngarico-Latinum*. Nürnberg.
- Szentgyörgyi János 1619 e. *Testi orvosságok könyve*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 173–209.
- Szikszai 1590. Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura Dictionarivm Latino-vngaricum* 1590. Kiadja: Melich János 1906. In: *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* XIX. kötet (1904–1906).
- Török János 1619 e. *Orvoskönyv. Lovak orvoslása*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 77–171.
- Verancsics Faustus 1595. *Dictionarivm qvinque [...] lingvarvum [...]*. Velence.

SZAKIRODALOM

- Brencsán János. 2006. *Orvosi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoffmann–Axthelm, W. 1973. *Die Geschichte der Zahnheilkunde*. Buch- und Zeitschriften-Verlag, Berlin.
- Hoppál Mihály 1990. Népi gyógyítás. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz* VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 693–724.

- Issekutz 1959. *Gyógyszertan és gyógyítás* II. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1012. A meggyőzés eszközei a régi magyar orvosi receptekben. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra: Kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 150–5.
- Kuna Ágnes 2014. Meggyőzési stratégiák az Ars Medicában (1577k.). In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VII. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 105–24.
- Kuna Ágnes 2015. *A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben. Kognitív nyelvészeti elemzés*. ELTE, Budapest. (Doktori disszertáció.)
- Magyary-Kossa Gyula 1829. *Magyar orvosi emlékek* I–II. Eggenberg-féle könyvkereskedés, Budapest.
- Melich János 2007. A magyar szótárirodalom. *Nyelvtudományi Közlemények* XXXVII/1–2: 22–54.
- Oláh Andor 1986. „Újhöld, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Péter Mihály 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Szöke Péter 1982. *A zene eredete és három világa*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Veres Péter 1951. Válasz az olvasók kérdéseire. A Nyelvőr postájában. *Magyar Nyelvőr* 75: 158–60.

Keszler Borbála
professor emeritus
ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Keszler, Borbála

Hungarian sources from the 15th to 17th centuries containing medical terms and expressions and their readership

Early sources containing Hungarian medical words and expressions were typically written for students or for common people; therefore, the authors did their best to make their work comprehensible for their intended readership. They tried to use non-professional terminology, sometimes even dialect words or onomatopes. If they were unable to give a simple rendering of the intended Latin expressions, they used circumscription. – The paper discusses, in addition to matters of word stock and usage, also some popular beliefs appearing in remedial books (even in “learned remedial books”).

Keywords: Hungarian medical language in the 15th to 17th centuries, the role of readership in authors’ choice of words and expressions, social beliefs

Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozáson

Az első személyű deiktikus elemek mintázatai az orvosi kommunikációban*

1. Bevezetés

A gyógyító kapcsolat alakításában alapvető tényező az orvos nyelvi tevékenysége, amely a tájékoztatáson, felvilágosításon túl a beteghez való viszonyulás, az empátia, a bizalom nyelvi megalakításában is megmutatkozik. Az orvos és a beteg közötti viszony az elmúlt évtizedekben jelentős változáson ment keresztül. A tudás- és presztízsalapú hierarchia helyett egyre inkább a betegközpontú gyógyítás és a partneri kapcsolat kialakulása figyelhető meg, amely az orvosi kommunikációra

* A tanulmány az MTA TKI és a PPKE ITK posztdoktori kutatóprogram, valamint az K100717 számú OTKA-pályázat támogatásával készült.